Studies of Islamic Jurisprudence and the Basis of Law
Online ISSN: 2783-0837 Print ISSN : 2783-2368
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

Doctrine of Legitimate Judicial Expectations: Ensuring Consistency in Judicial Precedent within Iranian Criminal Law

Muhammad Khani[1]

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Neyshabur Branch, Islamic Azad University, Neyshabur, Iran. E-mail: mohammad.khani@iau.ac.ir

https://doi.org/10.22034/fvh.2026.24489.2331

محمد خانی[۱]

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه حقوق جزا و جرم شناسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران. mohammad.khani@iau.ac.ir

Pre-final unedited version pre-proofreading version

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
Received in revised form
Accepted
Available online

Keywords:
Legitimate Judicial Expectation,
Judicial Security,
Criminal Predictability,
Judicial Interpretation,
Criminal Law,

ABSTRACT

The evolution and reform of judicial interpretations are essential for the dynamism of the criminal justice system; however, sudden and unpredictable changes in judicial precedents can undermine judicial security, criminal predictability, and public trust in the justice system. The central question of this research is: under what conditions does the trust generated by judicial decisions and precedents deserve legal protection, and how are the limits of the legitimacy of changing judicial precedent determined in Iranian criminal law? Using a descriptive-analytical method with a comparative approach, this study examines the legal and jurisprudential foundations of legitimate judicial expectation, while clarifying its pillars, scope, and effects. The innovation of this research lies in proposing the "Theory of Legitimate Judicial Expectation" and designing a five-step test comprising: establishing legitimate expectation, good-faith reliance, necessity of change, proportionality, and determining the temporal effects of the change. The findings indicate that legitimate judicial expectation is neither a vested right to the perpetual continuity of precedents nor a source of criminalization; rather, it is an interpretative and regulatory principle

alongside the principle of legality of crimes and punishments, that prevents surprising interpretations and the infringement of defense rights. Accordingly, this theory has the potential to be recognized as one of the interpretive principles of Iran's criminal law.

Legitimate Judicial Expectation, Judicial Security, Criminal Predictability, Judicial Interpretation, Criminal Law, Shia's Jurisprudence, Legitimate Expectation

Shia's Jurisprudence, Legitimate Expectation

Cite this article: Khani, Muhammad (2027). Doctrine of Legitimate Judicial Expectations: Ensuring Consistency in Judicial Precedent within Iranian Criminal Law. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law.* https://doi.org/10.22034/fvh.2026.24489.2331

© Muhammad Khani. Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: https://doi.org/10.22034/fvh.2026.24489.2331

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

Introduction

Legal security and judicial security are fundamental requirements for the rule of law, fair trial guarantees, and the protection of basic individual rights. In criminal law, predictability is of paramount importance because penal sanctions directly impinge upon individual liberty, honor, and personal security. Sudden and unpredictable shifts in judicial interpretations can conflict with the principle of legality of crimes and punishments, the strict interpretation of criminal statutes, and procedural fairness. While dynamic evolution and reform of judicial precedents are essential to fix interpretative errors and adapt the law to societal changes, arbitrary and unannounced changes cause "criminal surprise," erode public trust, and compromise judicial security. The central challenge lies in balancing the dynamism of criminal law with the expected stability of legal rules. Originally developed in public and administrative law, the theory of legitimate expectation can be adapted to criminal law to regulate judicial changes. This article addresses a major research gap in Iranian legal doctrine by investigating the nature, foundations, pillars, and scope of "Legitimate Judicial Expectation" and proposing a framework to manage shifts in judicial precedent.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical methodology combined with a comparative approach and jurisprudential analysis. It examines the legal and theoretical foundations of legitimate judicial expectation across Western legal systems (UK, Germany, France, and European Court of Human Rights jurisprudence) and analyzes Imami jurisprudence (*Fiqh*) to extract equivalent normative foundations. Furthermore, it evaluates the Iranian statutory framework—including the Criminal Code, the Code of Criminal Procedure, Supreme Court Unity of Precedent decisions, and extraordinary review mechanisms—to design a native protective model.

Literature Review

Existing literature in Iranian legal doctrine has primarily analyzed legitimate expectation within administrative law, contract law, and civil liability. These studies have rarely addressed its potential within criminal law, particularly regarding temporal effects of judicial interpretation shifts. In contrast, foreign doctrines (e.g., Craig,

Schwarze, Brown) and international human rights jurisprudence (e.g., European Court of Human Rights cases such as *Kokinakis v. Greece*, *S.W. v. UK*, and *Del Río Prada v. Spain*) have established that judicial interpretation must remain foreseeable and that sudden retroactive expansions of criminal liability violate legal security and the principle of legality.

Findings

The study reveals that legitimate judicial expectation is neither a vested right (حق مکتسب) to the perpetual continuity of precedents nor an absolute restriction on judicial independence. Nor does it serve as an independent source of criminalization. Instead, it functions as an interpretative and regulatory principle alongside the legality of crimes and punishments.

The theory rests on five theoretical and Imami jurisprudential foundations:

1. **Theoretical Foundations:** Legal security, the rule of law, criminal predictability, and procedural fairness.
2. **Jurisprudential Foundations:** The rule of deception (*Qāʿidat al-Gharar* / المغرور یرجع إلی من غره), the harm principle (*Lā Ḍarar*), the practice of reasonable people (*Sīrat al-ʿUqalā*), the principle of appearance (*Aṣl al-Ẓuhūr*), and the preservation of social order (*Ḥifz al-Niẓām*).

The innovative protective model proposed by this research establishes a **Five-Step Test** to evaluate and regulate shifts in judicial interpretation:

1. **Establishing Legitimate Expectation:** Verifying the existence of an official, accessible, and objective reliance-inducing source (e.g., Unity of Precedent rulings or established consistent court practices).
2. **Good-Faith Reliance:** Confirming that the individual acted reasonably and in good faith based on the extant judicial position.
3. **Necessity of Change:** Assessing whether the judicial departure serves a compelling objective (e.g., correcting an obvious error or harmonizing conflicting rulings).
4. **Proportionality:** Ensuring that the mechanism of change minimizes unnecessary detriment to affected parties.

5. **Determining Temporal Effects:** Establishing appropriate temporal application (prospective overruling, transition periods, or non-retrospectivity of severe interpretations).

Discussion

In Iranian criminal law, legitimate judicial expectation plays a crucial complementary role to the principle of legality. While legality dictates *what* constitutes a crime, legitimate judicial expectation governs *how* changes in existing interpretations ought to be applied without surprising citizens.

Regarding judicial independence, the theory does not restrict a judge's authority to interpret the law; rather, it elevates it to "responsible judicial independence," requiring transparent reasoning and consideration of temporal consequences.

The article highlights specific institutional friction points in Iran:

- **Article 477 of the Code of Criminal Procedure:** Extraordinary review based on "claims of clear violation of Sharia" must be limited to obvious, indisputable errors. Allowing simple jurisprudential differences to overturn final judgments severely compromises *res judicata* and legitimate expectations.
- **Article 471 Rulings and Judicial Discretion:** Rulings like Supreme Court Unity of Precedent Decision No. 834 (1402)—which mandates legal reasoning and statutory compliance in judicial sentencing—demonstrate that citizens have a legitimate expectation that judicial discretion will strictly adhere to declared statutory and judicial standards.

Conclusion

The "Theory of Legitimate Judicial Expectation" offers a viable regulatory framework for Iranian criminal law. It harmonizes the dynamic evolution of judicial interpretations with the imperatives of criminal predictability and judicial security. When a judicial change expands criminal liability or restricts defense rights, the principle demands non-retroactive (prospective) application. Conversely, favorable interpretative changes should apply broadly.

The study recommends that:

1. Legitimate judicial expectation be recognized as a governing interpretative principle in Iranian criminal jurisprudence.

2. The General Assembly of the Supreme Court explicitly incorporate "Temporal Effects Clauses" in its Unity of Precedent decisions to clarify prospective application.
3. The application of Article 477 of the Code of Criminal Procedure be strictly restricted to prevent arbitrary re-openings of final judgments.

Declarations

Author Contributions: The authors contributed equally to the conceptualization, jurisprudential and legal analysis, comparative methodology, drafting, and critical revision of the manuscript.

Data Availability Statement: Data sharing is not applicable to this article as no datasets were generated or analyzed during the current study.

Acknowledgements: No specific acknowledgement was declared in the source document.

Ethical Considerations: The authors observed all standard ethical guidelines regarding research integrity, original analysis, and proper citation.

Funding: No specific financial support or research grant was received for this study.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Declaration on Generative AI and AI-assisted Technologies: No generative AI or AI-assisted technologies were declared in the original research process.

Pre-final, unec

مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق
شاپا برخط: ۰۸۳۷-۲۷۸۳ شاپا چاپی: ۲۳۶۸-۲۷۸۳
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

نظریه اعتماد مشروع قضایی در حقوق کیفری ایران: مبانی، ارکان و الگوی حمایتی

Doctrine of Legitimate Judicial Expectations: Ensuring Consistency in Judicial Precedent within Iranian Criminal Law

Muhammad Khani[1]

Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Neyshabur Branch, Islamic Azad University, Neyshabur, Iran.. E-mail: mohammad.khani@iau.ac.ir

https://doi.org/10.22034/fvh.2026.24489.2331

محمد خانی[۱]

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه حقوق جزا و جرم شناسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران. mohammad.khani@iau.ac.ir

Pre-final, unedited, unedited pre-proofreading version

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت:
تاریخ بازنگری:
تاریخ پذیرش:
تاریخ انتشار:

کلیدواژه‌ها:

چکیده

تحول و اصلاح تفسیرهای قضایی لازمه پویایی نظام عدالت کیفری است؛ بااین‌حال، تغییر ناگهانی و غیرقابل پیش‌بینی رویه‌های قضایی می‌تواند امنیت قضایی، پیش‌بینی‌پذیری کیفری و اعتماد اشخاص به نظام عدالت را مخدوش سازد. مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که اعتماد ایجادشده ناشی از تصمیمات و رویه‌های قضایی تحت چه شرایطی شایسته حمایت حقوقی است و حدود مشروعیت تغییر رویه قضایی در حقوق کیفری ایران چگونه تعیین می‌شود. پژوهش حاضر با روش تحلیل منطقی ـ حقوقی (دگماتیک حقوقی) و رویکردی هنجاری، ضمن بررسی مبانی حقوقی و فقهی اعتماد مشروع قضایی، به تبیین ارکان، قلمرو و آثار آن می‌پردازد. یافته‌ها نشان

می‌دهد اعتماد مشروع قضایی نه حق مکتسب بر استمرار همیشگی رویه‌ها و نه منبع جرم‌انگاری، بلکه اصلی تفسیری و تنظیم‌گر در کنار اصل قانونی بودن جرم و مجازات است که از تفسیرهای غافلگیرکننده و تضییع حقوق دفاعی جلوگیری می‌کند. بر این اساس، این نظریه قابلیت شناسایی به‌عنوان یکی از اصول تفسیری حقوق کیفری ایران را داراست.

اعتماد مشروع قضایی،
امنیت قضایی،
پیش‌بینی‌پذیری کیفری،
تفسیر قضایی،
حقوق کیفری،
فقه امامیه،
انتظار مشروع

استناد: خانی، محمد (۱۴۰۶). نظریه اعتماد مشروع قضایی و نقش آن در ثبات رویه در حقوق کیفری ایران. *مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق*، https://doi.org/10.22034/fvh.2026.24489.2331

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

© محمد خانی.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

با سلام و احترام و سپاس فراوان از دقت نظر و راهنمایی‌های ارزشمندتان، به استحضار می‌رساند کلیه اصلاحات خواسته‌شده دقیقاً در فایل مقاله اعمال گردید. در نسخه بازنگری‌شده، تمامی موارد اصلاحی با رنگ ابی اتومات مشخص شده‌اند و کامنت‌های حضرتعالی بدون هیچ‌گونه حذف یا تغییری در فایل باقی مانده است.
شکرا جزیلا

مقدمه

امنیت حقوقی و امنیت قضایی از مهم‌ترین الزامات تحقق حاکمیت قانون، دادرسی عادلانه و حمایت از حقوق بنیادین اشخاص در نظام‌های حقوقی معاصر محسوب می‌شوند. تحقق این مفاهیم مستلزم آن است که اشخاص بتوانند با درجه‌ای معقول، پیامدهای حقوقی رفتارهای خود و نحوه اعمال و تفسیر قواعد توسط مراجع رسمی را پیش‌بینی کنند. این ضرورت در حقوق کیفری اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا ضمانت اجراهای کیفری مستقیماً با آزادی، حیثیت و امنیت فردی اشخاص مرتبط است و هرگونه تغییر غیرقابل پیش‌بینی در تفسیر مقررات کیفری می‌تواند با اصل قانونی بودن جرم و مجازات، اصل تفسیر مضیق قوانین کیفری و الزامات دادرسی منصفانه تعارض یابد (بادینی و سیاه‌بیدی کرمانشاهی، ۱۴۰۰: ۲۱۵).

«با وجود ضرورت ثبات و پیش‌بینی‌پذیری حقوق کیفری، هیچ نظام قضایی نمی‌تواند از تحول و اصلاح رویه‌های خود چشم‌پوشی کند. مسئله اصلی این است که استمرار در صدور آراء یا تصمیمات قضایی و اداری در موضوعات مشابه که نهایتاً منجر به شکل‌گیری رویه قضایی می‌شود، تا چه حد می‌تواند واجد وصف "اعتماد مشروع" باشد. از یک سو، تثبیت مطلق رویه‌ها مانع اصلاح خطاهای تفسیری است و از سوی دیگر، تغییر ناگهانی این رویه‌های مستقر، موجب غافلگیری کیفری و تضعیف امنیت قضایی می‌گردد. بر همین اساس، ضرورت ایجاد تعادل میان "پویایی حقوق کیفری" و "ثبات رویه‌های قضایی"، زمینه طرح نظریه اعتماد مشروع قضایی را فراهم ساخته است (سیفی زیناب و امیراقدم، ۱۳۹۵: ۱۱۲).»

نظریه اعتماد مشروع نخستین‌بار در حقوق اداری انگلستان توسعه یافت و بر این مبنا استوار شد که هرگاه یک مرجع عمومی از طریق تصمیم، وعده، رفتار مستمر یا رویه رسمی، انتظار عقلایی و قابل اتکایی در اشخاص ایجاد کند، عدول از آن وضعیت نباید بدون توجیه کافی، ناگهانی و زیان‌بار صورت پذیرد (Craig, 1992 : 79). این مفهوم در نظام‌های حقوقی آلمان و فرانسه نیز در ارتباط با اصول امنیت حقوقی، حاکمیت قانون و پیش‌بینی‌پذیری تصمیمات عمومی گسترش یافت و به عنوان ابزاری برای تنظیم تعارض میان ضرورت اصلاح تصمیمات رسمی و حمایت از اعتماد اشخاص مورد پذیرش قرار گرفت.(Schwarze, 2006 : 112)

اگرچه اعتماد مشروع عمدتاً در حوزه حقوق عمومی مطرح شده است، منطق آن قابلیت توسعه به قلمرو حقوق کیفری را نیز دارد. در این حوزه، آرای وحدت رویه، تفاسیر تثبیت‌شده قضایی، شیوه‌های مستمر اعمال مقررات کیفری و رویه‌های رسمی رسیدگی می‌توانند منشأ ایجاد انتظار عقلایی برای شهروندان شوند. ازاین‌رو،

تغییر ناگهانی تفسیری که موجب توسعه قلمرو جرم، تشدید مسئولیت کیفری یا محدود شدن تضمین‌های دفاعی شود، ممکن است با اصل پیش‌بینی‌پذیری کیفری و الزامات امنیت قضایی ناسازگار باشد.

در حقوق ایران، اگرچه عنوان «اعتماد مشروع قضایی» به صورت صریح در قوانین کیفری پیش‌بینی نشده است، اما عناصر و مبانی آن در اصولی همچون قانونی بودن جرم و مجازات، منع عطف به ماسبق شدن قوانین کیفری شدیدتر، تفسیر مضیق قوانین کیفری، اعتبار آرای وحدت رویه و ضرورت رعایت حقوق دفاعی قابل مشاهده است. افزون بر این، فقه امامیه نیز ظرفیت‌های مهمی برای حمایت از اعتماد عقلایی اشخاص و جلوگیری از ورود زیان ناشی از وضعیت‌های اعتمادآفرین دارد. قواعدی مانند غرور، لاضرر، سیره عقلا، اصل ظهور و حفظ نظام، اگرچه با عنوان مستقل اعتماد مشروع بیان نشده‌اند، اما می‌توانند مبنای نظری حمایت از این مفهوم قرار گیرند (انصاری، ۱۳۸۸: ۲۳۵؛ محقق داماد، ۱۳۹۳: ۲۸۱؛ مظفر، ۱۳۷۰: ۱۸۶).

با این حال، مطالعات داخلی عمدتاً اعتماد مشروع را در حوزه‌هایی مانند حقوق اداری، قراردادها و مسئولیت مدنی بررسی کرده‌اند و کمتر به ظرفیت آن در حقوق کیفری، به‌ویژه در ارتباط با تغییر رویه قضایی و آثار زمانی تفاسیر جدید پرداخته‌اند (صفایی و باخدا، ۱۴۰۳: ۷۸). بنابراین، خلأ اصلی پژوهش حاضر، فقدان نظریه‌ای منسجم برای تبیین ماهیت، مبانی، ارکان و آثار اعتماد مشروع قضایی در نظام کیفری ایران است.

نوآوری پژوهش حاضر در سه سطح قابل تبیین است: نخست، بازسازی مفهوم اعتماد مشروع و امکان‌سنجی انتقال آن از حقوق عمومی به حقوق کیفری ایران؛ دوم، استخراج مبانی فقهی و حقوقی این نظریه؛ و سوم، ارائه الگویی عملی برای مدیریت تغییرات قضایی بر پایه احراز انتظار مشروع، سنجش ضرورت و تناسب تغییر و تعیین آثار زمانی مناسب. این پژوهش با روش توصیفی ـ تحلیلی و رویکرد تطبیقی، درصدد ارائه چارچوبی است که ضمن حفظ امکان اصلاح و تکامل قضایی، از تحمیل آثار غافلگیرکننده و نامتناسب تغییرات تفسیری بر اشخاص جلوگیری کند.

بر این اساس، پرسش‌های اصلی پژوهش آن است که اعتماد مشروع قضایی در حقوق کیفری ایران چه ماهیتی دارد و چگونه می‌تواند میان ضرورت تحول قضایی و الزامات امنیت حقوقی تعادل برقرار کند؟ فرضیه پژوهش آن است که اعتماد مشروع قضایی نه حق مکتسب نسبت به استمرار همیشگی رویه سابق و نه محدودیتی مطلق بر استقلال قضایی است؛ بلکه اصلی تنظیم‌گر است که مشروعیت، ضرورت، تناسب و آثار زمانی تغییرات تفسیری را کنترل می‌کند.

۱. مفهوم اعتماد مشروع

واژه «اعتماد» در زبان فارسی به معنای اطمینان، اتکا، تکیه کردن و باور داشتن به صدق، درستی یا قابلیت اتکای شخص، رفتار یا امر معین است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه «اعتماد»؛ معین، ۱۳۸۸: ذیل واژه «اعتماد»). در زبان عربی نیز ریشه «عمد» بر تکیه، استناد و اتکا دلالت دارد و واژه «اعتماد» به معنای تکیه کردن بر چیزی همراه با اطمینان و آرامش خاطر به کار رفته است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۳۰۱/۳). واژه «مشروع» نیز از ریشه «شرع» گرفته شده و بر امری دلالت دارد که مطابق قانون، شرع یا ضوابط معتبر، پذیرفتنی و قابل

Pre-final unedited and unproofread version

حمایت باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۴۹). بر این اساس، ترکیب «اعتماد مشروع» از حیث لغوی به معنای اتکای موجه و قابل پذیرش به یک وضعیت، رفتار یا تصمیمی است که از منظر عرف عقلایی و نظام حقوقی شایسته حمایت تلقی می‌شود.

در اصطلاح حقوقی، اعتماد مشروع یکی از مفاهیم مهم در نظریه امنیت حقوقی و حاکمیت قانون است که در واکنش به ضرورت ایجاد تعادل میان اختیار قدرت عمومی برای تغییر تصمیمات خود و لزوم حمایت از اشخاصی که بر رفتار رسمی حکومت اعتماد کرده‌اند، شکل گرفته است. این نظریه نخست در حقوق اداری انگلستان توسعه یافت و سپس در حقوق اتحادیه اروپا، آلمان و فرانسه به عنوان یکی از ابزارهای حمایت از پیش‌بینی‌پذیری تصمیمات عمومی گسترش یافت. مطابق دیدگاه‌های دکترین، اعتماد مشروع عبارت است از انتظار معقول و قابل حمایت شخص که در نتیجه تصمیم، وعده، رفتار مستمر یا رویه رسمی یک مرجع عمومی ایجاد شده و شخص بر مبنای آن، وضعیت حقوقی یا عملی خود را تنظیم کرده است؛ به گونه‌ای که عدول ناگهانی و بدون توجیه کافی از آن، با الزامات امنیت حقوقی، اصل تناسب و عدالت ناسازگار باشد (Craig, 1992 : 79؛ Brown, 2017 : 435؛ Wade & Forsyth, 2014 : 242)

۲. مفهوم اعتماد مشروع قضایی

به نظر نگارندگان، اعتماد مشروع قضایی صرفاً ناظر به یک امید ذهنی یا انتظار روانی نیست، بلکه حمایتی حقوقی است از اعتمادی که بر مبنای منشأیی عینی، رسمی و قابل انتساب به مرجع قضایی شکل گرفته باشد .در قلمرو حقوق کیفری، این مفهوم ناظر به رابطه میان فرد، قانون کیفری و دستگاه عدالت کیفری است و می‌تواند از منابعی مانند آرای وحدت رویه، رویه مستمر محاکم، تفسیرهای تثبیت‌شده قضایی، نحوه اعمال مقررات کیفری و حتی برخی رفتارهای شکلی مراجع قضایی ناشی شود.

بر همین اساس و با توجّه به تحلیلی که از سازوکار نظام عدالت کیفری ارائه شد، اعتماد مشروع قضایی را می‌توان چنین تعریف کرد: انتظار عقلایی و قابل حمایت اشخاص نسبت به استمرار نسبی یک وضعیت تفسیری، رویه‌ای یا رفتاری در نظام عدالت کیفری که بر پایه تصمیم یا رفتار رسمی مرجع قضایی ایجاد شده و تغییر آن، بدون رعایت ضرورت، شفافیت و تناسب، موجب اخلال در امنیت حقوقی و عدالت رویه‌ای می‌شود .**یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد** که این مفهوم بر سه عنصر بنیادین استوار است: وجود عامل اعتمادآفرین رسمی، اتکای معقول و با حسن نیت شخص، و تغییر زیان‌بار و غیرقابل پیش‌بینی وضعیت موجود«.

اعتماد مشروع قضایی نه حق مکتسب نسبت به استمرار همیشگی یک تفسیر است و نه مانعی مطلق در برابر تحول قضایی؛ بلکه «اصل تنظیم‌گر فرعی» محسوب می‌شود که بر نحوه، زمان و آثار تغییرات تفسیری را نظارت دارد. بر این اساس، این اصل ضمن حفظ امکان اصلاح و تکامل قضایی، از تحمیل آثار غافلگیرکننده و نامتناسب تغییرات رویه‌ای بر اشخاص جلوگیری کرده و به عنوان مکمل اصل قانونی بودن جرم و مجازات، نقش مهمی در تحقق امنیت حقوقی کیفری ایفا می‌کند.

۳. نسبت مفهوم اعتماد مشروع قضایی و مفاهیم مشابه

یکی از الزامات اساسی در تحلیل نظری اعتماد مشروع قضایی، تفکیک دقیق آن از مفاهیم نزدیک همچون «حق مکتسب» و «انتظار مشروع» است؛ زیرا خلط میان این مفاهیم می‌تواند به برداشت نادرست از حدود حمایت حقوقی و آثار مترتب بر اعتماد مشروع منجر شود. حق مکتسب ناظر بر موقعیتی است که شخص بر اساس قانون، قرارداد، حکم قطعی یا تصمیم معتبر، واجد یک وضعیت حقوقی تثبیت‌شده شده است؛ به گونه‌ای که نظام حقوقی از وجود یک حق بالفعل حمایت می‌کند و سلب یا محدود کردن آن، اصولاً نیازمند مبنای قانونی و رعایت تشریفات خاص است. در مقابل، اعتماد مشروع لزوماً متضمن ایجاد یک حق موجود و قابل مطالبه نیست، بلکه حمایت از اتکای عقلایی شخص به یک وضعیت حقوقی یا رفتاری ایجادشده توسط مرجع رسمی را دنبال می‌کند. بنابراین، شخصی که بر یک رویه قضایی مستقر اعتماد کرده است، مالک آن رویه یا دارنده حق دائمی نسبت به استمرار آن محسوب نمی‌شود؛ بلکه صرفاً انتظار دارد تغییر وضعیت موجود، به شیوه‌ای منطقی، شفاف و متناسب انجام پذیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶: ۲۳۵).

انتظار مشروع نیز مفهومی نزدیک اما متمایز از اعتماد مشروع است. انتظار مشروع به وضعیت عینی و ذهنی شخصی اشاره دارد که بر اساس رفتار، اعلام، وعده یا رویه رسمی یک مقام عمومی، انتظار معقولی نسبت به استمرار یا نحوه اعمال یک وضعیت حقوقی پیدا کرده است؛ در حالی که اعتماد مشروع، اصل هنجاری و حمایتی است که برای حمایت از چنین انتظاری شکل گرفته است. به تعبیر دیگر، انتظار مشروع موضوع حمایت و اعتماد مشروع مبنای حقوقی حمایت از آن است. در حوزه قضایی، چنانچه دادگاه‌ها طی مدت قابل توجهی در پرونده‌های مشابه، تفسیر مشخصی از یک عنوان کیفری ارائه کرده باشند و اشخاص نیز با اتکا به این رویه رفتار خود را تنظیم کرده باشند، چنین وضعیتی می‌تواند انتظار مشروع ایجاد کند؛ اما این انتظار به معنای ایجاد حق مکتسب نسبت به عدم تغییر تفسیر قانون نیست، زیرا اصلاح برداشت‌های قضایی و تکامل حقوقی همچنان از ضرورت‌های نظام عدالت محسوب می‌شود.(Craig, 1992 : 79) تمایز این سه مفهوم در حقوق کیفری اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا پذیرش حق مکتسب نسبت به تفسیر قضایی می‌تواند با اصل قانونی بودن جرم و مجازات و استقلال قضایی تعارض پیدا کند. اگر اشخاص نسبت به هر برداشت قضایی موجود، حق تثبیت‌شده دائمی پیدا کنند، امکان اصلاح اشتباهات تفسیری و انطباق حقوق کیفری با تحولات اجتماعی از میان خواهد رفت. در مقابل، پذیرش اعتماد مشروع قضایی تنها اقتضا می‌کند که تحول قضایی به گونه‌ای اعمال شود که اشخاص را با نتیجه‌ای کاملاً غیرمنتظره، شدید و غیرقابل پیش‌بینی مواجه نسازد. بنابراین، حمایت از اعتماد مشروع ناظر به حفظ ثبات مطلق گذشته نیست، بلکه سازوکاری برای مدیریت منطقی فاصله میان وضعیت پیشین و تحول حقوقی جدید است. در این چارچوب، اعتماد مشروع به عنوان یک اصل تنظیم‌گر، کیفیت و آثار زمانی تغییر رویه را کنترل می‌کند، بدون آنکه استقلال قاضی در تفسیر قانون را از بین ببرد.(Bielska-Brodziak & Drapalska-Grochowicz, 2026 : 8)

۴. منشأ، نحوه و قلمرو استخراج نظریه اعتماد مشروع قضایی

نظریه حقوقی زمانی شکل می‌گیرد که مجموعه‌ای از مفاهیم پراکنده در قالب یک گزاره مرکزی، قلمرو، عناصر، معیارهای کاربرد و پیامدهای قابل آزمون سازمان یابد. اعتماد مشروع در حقوق کیفری نیز نباید صرفاً به عنوان تعبیری اخلاقی درباره ثبات رویه باقی بماند. گزاره اصلی نظریه پیشنهادی آن است که هرگاه دستگاه قضایی از طریق قانونِ تفسیرشده، رأی وحدت رویه، رویه مستقر یا رفتار رسمی، وضعیت هنجاری روشنی ایجاد کند و شخص با حسن نیت بر آن اتکا نماید، عدول زیان‌بار از آن وضعیت فقط در صورت وجود هدف مشروع، ضرورت، تناسب، استدلال کافی و تعیین آثار زمانی مجاز است. این گزاره، میان اختیار اصلاح قضایی و ممنوعیت تحمیل غافلگیرکننده هزینه تحول بر شهروندان تعادل برقرار می‌کند.

مبانی شکل‌گیری این نظریه از پنج ایده به‌هم‌پیوسته حاصل می‌شود. نخست، حاکمیت قانون که قدرت قضایی را نیز مانند قدرت تقنینی و اجرایی در معرض معیارهای عمومیت، وضوح و کنترل‌پذیری قرار می‌دهد. دوم، امنیت حقوقی که ثبات مطلق را مطالبه نمی‌کند؛ اما تغییر را به صورت روشن و قابل پیش‌بینی می‌خواهد. سوم، پیش‌بینی‌پذیری کیفری که دامنه آن فقط متن قانون نیست و نحوه تثبیت‌شده تفسیر آن را نیز دربرمی‌گیرد. چهارم، اعتماد مشروع که از اتکای عقلایی ایجادشده به وسیله رفتار رسمی حمایت می‌کند. پنجم، انسجام قضایی که اقتضا دارد پرونده‌های مشابه بدون توجیه موجه با نتایج متعارض مواجه نشوند. ترکیب این مبانی، اعتماد مشروع قضایی را از یک ملاحظه فرعی به نظریه‌ای در باب کیفیت اعمال قدرت کیفری تبدیل می‌کند(Fuller, 1969 : 38؛ Craig, 1992 : 79؛ Brown, 2017 : 435) بر این اساس، نظریه اعتماد مشروع قضایی عبارت است از چارچوبی هنجاری برای شناسایی، ارزیابی و حمایت از انتظار عقلایی اشخاص نسبت به ثبات نسبی و تغییر منضبط تصمیم‌ها و تفسیرهای قضایی.

این نظریه سه کارکرد دارد: کارکرد تفسیری، از طریق ترجیح برداشت سازگارتر با پیش‌بینی‌پذیری؛ کارکرد زمانی، با کنترل تسری تفسیر جدید به وضعیت‌های پیشین؛ و کارکرد ترمیمی، از راه تعیین ضمانت اجرای متناسب در صورت نقض اعتماد. وصف «نظریه» از آن رو موجه است که این چارچوب دارای موضوع، عناصر، معیار موازنه و نتایج حقوقی مشخص است و می‌تواند در پرونده‌های مختلف به صورت منسجم اعمال شود.

«قلمرو نظریه چهار مرحله را دربرمی‌گیرد؛

۱. مرحله قانون‌گذاری: در این مرحله، نظریه از قانون‌گذار می‌خواهد در زمان نسخ یا اصلاح قوانین کیفری، قواعد انتقالی روشن وضع کند. **مثال:** در زمان تغییر قواعد مربوط به سقوط مجازات‌ها یا شرایط گذشت شاکی در جرایم تعزیری، قانون‌گذار باید مشخص کند که رویه‌های قضایی پیشین در خصوص پرونده‌های در جریان، تا چه زمانی معتبر باقی می‌مانند.

۲. مرحله تفسیر قانون: این مرحله بیشترین کارکرد را دارد؛ جایی که دادگاه با تغییر برداشت از یک عنوان مجرمانه، قلمرو مسئولیت را تغییر می‌دهد. **مثال:** عدول دیوان عالی کشور از تفسیر مضیق "شرط تحقق

سرقت" که منجر به تغییر رویه در پذیرش یا عدم پذیرش برخی اشکال ربایش شده است، باید به‌گونه‌ای باشد که شهروندانی که بر اساس رویه پیشین عمل کرده‌اند، به طور ناگهانی در وضعیت مجرمانه قرار نگیرند.

۳. مرحله اجرای حکم: تغییر در شیوه محاسبه مجازات یا نهادهای ارفاقی. **مثال:** تغییر رویه محاکم در نحوه احتساب ایام بازداشت قبلی یا تغییر در ضوابط اعطای آزادی مشروط که اگر بدون در نظر گرفتن اعتماد ایجاد شده برای محکوم‌علیه اعمال شود، می‌تواند امنیت روانی وی را مخدوش کند.

۴. مرحله تغییر رویه (رأی وحدت رویه): این نظریه معیاری است برای اینکه عدول از رأی وحدت رویه یا برداشت مستقر، از چه زمانی نافذ باشد. **مثال:** چنانچه هیئت عمومی دیوان عالی کشور تفسیری جدید از یک ماده قانونی ارائه دهد، بر اساس نظریه اعتماد مشروع، آثار این تغییر نباید عطف به ماسبق شده و موقعیت‌های حقوقی که بر اساس رویه پیشین تثبیت شده‌اند را متزلزل سازد.

بنابراین، اعتماد مشروع قضایی نظریه‌ای درباره منع تغییر رویه نیست؛ نظریه‌ای درباره مدیریت مسئولانه تغییر است.».

۵. ارکان نظریه اعتماد مشروع قضایی

ارکان نظریه اعتماد مشروع قضایی شامل ارکان زیر است:

رکن نخست، عنصر هنجاری است. اعتماد باید به یک منبع رسمی و قابل انتساب متکی باشد: نص قانونی در پرتو تفسیر تثبیت‌شده، رأی وحدت رویه، آرای اصراری، رویه غالب محاکم یا شیوه رسمی و مستمر دادرسی. قدرت اعتمادآفرینی این منابع یکسان نیست. رأی وحدت رویه به دلیل الزام‌آوری و انتشار عمومی، بالاترین ظرفیت را دارد؛ رویه مستمر و هماهنگ نیز می‌تواند اعتماد نوعی ایجاد کند؛ اما رأی منفرد، نظر غیررسمی یا عملکرد آشکارا مخالف قانون اصولاً چنین قابلیتی ندارد. هرچه منبع رسمی‌تر، مستمرتر و در دسترس‌تر باشد، بار توجیه تغییر سنگین‌تر است.

رکن دوم، عنصر اعتماد است. اعتماد باید عقلایی، مشروع و مبتنی بر حسن نیت باشد. عقلایی بودن با معیار شخص متعارف و آگاه سنجیده می‌شود، نه صرف باور ذهنی مدعی. مشروع بودن به این معناست که انتظار بر پایه وضعیتی خلاف نص روشن یا حاصل فریب شخص نباشد. حسن نیت نیز اقتضا دارد شخص از بی‌اعتباری یا موقتی بودن وضعیت آگاه نباشد. اختلاف آشکار در رویه، هشدار رسمی درباره احتمال تغییر یا دسترسی تخصصی شخص به اطلاعات مخالف، می‌تواند از مشروعیت اعتماد بکاهد (انصاری، ۱۳۸۸: ۲۳۵؛ صفایی و باخدا، ۱۴۰۳: ۷۸).

رکن سوم، عنصر اتکا است. حمایت تنها از انتظار انتزاعی صورت نمی‌گیرد؛ شخص باید نشان دهد که بر مبنای وضعیت موجود تصمیم گرفته، اقدامی انجام داده یا از اقدامی خودداری کرده است. اتکا در حقوق کیفری می‌تواند ماهوی باشد؛ مانند تنظیم رفتار اقتصادی بر اساس تفسیر مستقر یک عنوان کیفری. همچنین می‌تواند دادرسی باشد؛ مانند انتخاب شیوه دفاع، رعایت مهلت یا اعتماد به نحوه رسمی ابلاغ. رابطه میان

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

اعتماد و تصمیم شخص باید معقول باشد، هرچند اثبات تغییر قطعی نتیجه همیشه ضروری نیست. در برخی موقعیت‌ها، به‌ویژه رأی وحدت رویه، اعتماد نوعی و عمومی می‌تواند جای اثبات فردی گسترده را بگیرد.

رکن چهارم، عنصر تغییر است. تغییر قضایی فی‌نفسه ممنوع نیست؛ اما باید قابل شناسایی، مستدل و تا حد امکان قابل پیش‌بینی باشد. تغییر زمانی مسئله‌ساز می‌شود که ناگهانی، شدید، نامساعد و خارج از امتداد طبیعی قانون و رویه پیشین باشد. دادگاه باید دلیل عدول، خطای برداشت سابق، تحول قانونی یا ضرورت حمایت از حق مهم‌تر را توضیح دهد. هرچه تفسیر جدید وضعیت کیفری متهم را شدیدتر کند، وظیفه استدلال مضاعف می‌شود. اعمال فوری تفسیر نامساعد بر رفتاری که در زمان وقوع با برداشت رسمی دیگری سنجیده می‌شد، بیشترین تعارض را با اعتماد مشروع دارد (Bielska-Brodziak & Drapalska-Grochowicz, 2026: 18).

رکن پنجم، عنصر حمایت است. ضمانت اجرا باید متناسب با منشأ اعتماد، شدت اتکا، نوع تغییر و منفعت عمومی باشد. مهم‌ترین ابزار، محدود کردن آثار گذشته و اعمال آینده‌نگر تفسیر جدید است. در مواردی می‌توان دوره گذار، اعلام قبلی، فرصت دفاع مجدد یا حفظ آثار وضعیت سابق را برگزید. جبران خسارت در حقوق کیفری باید استثنایی و تابع قواعد مسئولیت دولت باشد، اما در نقض‌های شکلی یا تصمیم‌های اعتمادآفرین زیان‌بار قابل بررسی است. استدلال مضاعف دادگاه، انتشار روشن مبانی عدول و تعیین صریح قلمرو زمانی رأی نیز خود بخشی از حمایت محسوب می‌شود. بدین ترتیب، نظریه نه یک ضمانت اجرای واحد، بلکه طیفی از پاسخ‌ها را پیشنهاد می‌کند که از عدم تسری تا ترمیم دادرسی و جبران زیان امتداد دارد.

۶. مبانی نظری و فقهی اعتماد مشروع قضایی

تحقق و توجیه نظری نهاد «اعتماد مشروع قضایی» نیازمند بررسی ریشه‌ها و پایه‌های استدلالی آن در دو ساحت کلانِ اندیشه‌های حقوق عمومی-کیفری و آموزه‌های اصولی-فقهی است؛ بر این اساس، در گام نخست به واکاوی مبانی نظری این پدیده پرداخته می‌شود.

٦ـ۱. مبانی حقوقی اعتماد مشروع قضایی

یکی از مهم‌ترین مبانی نظری اعتماد مشروع قضایی، اصل امنیت حقوقی است. امنیت حقوقی صرفاً به معنای وجود قوانین مدون نیست، بلکه مجموعه‌ای از الزامات شامل وضوح قواعد، ثبات نسبی، انسجام تصمیمات حقوقی و قابلیت پیش‌بینی آثار رفتارها را در بر می‌گیرد (Schwarze, 2006: 112). در نظام مبتنی بر حاکمیت قانون، شهروند باید بتواند با درجه‌ای معقول پیش‌بینی کند که رفتار او چگونه ارزیابی خواهد شد و چه پیامدهای حقوقی یا کیفری ممکن است بر آن مترتب گردد. این ضرورت در حوزه حقوق کیفری اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا دولت از طریق ضمانت اجرای کیفری شدیدترین نوع مداخله را در قلمرو آزادی‌های فردی اعمال می‌کند. بنابراین، هرگونه توسعه پیش‌بینی‌ناپذیر قلمرو جرم، تشدید ناگهانی مسئولیت کیفری یا تغییر غیرمنتظره در نحوه اعمال مقررات کیفری، می‌تواند با الزامات عدالت کیفری و اصل قانونی بودن جرم و مجازات ناسازگار باشد. بااین‌حال، امنیت حقوقی به معنای توقف تحوّل حقوقی نیست؛ بلکه ناظر بر «ثبات نسبی» است. به این

Pre-final, unedited, and proofreading version

معنا که تغییرات حقوقی امکان‌پذیر است، اما باید از ویژگی‌هایی مانند شفافیت، استدلال‌پذیری، ضرورت و تناسب برخوردار باشد.

دومین مبنای نظری اعتماد مشروع قضایی، اصل حاکمیت قانون و پیش‌بینی‌پذیری کیفری است. حاکمیت قانون در مفهوم نوین خود صرفاً به تبعیت حکومت از قوانین موجود محدود نمی‌شود، بلکه اقتضا دارد اعمال قدرت عمومی، از جمله قدرت قضایی، در چارچوب قواعد روشن، منسجم و قابل کنترل صورت گیرد (Fuller, 1969, pp. 38-39)در حوزه کیفری، این اصل در قالب اصل قانونی بودن جرم و مجازات تجلی می‌یابد؛ اما تحقق واقعی آن تنها با وجود قانون مکتوب حاصل نمی‌شود، زیرا بسیاری از مفاهیم کیفری دارای ماهیت تفسیری هستند و حدود عملی آنها از طریق رویه قضایی مشخص می‌شود. اگرچه در نظام حقوقی ایران، برخلاف نظام‌های کامن‌لا، قاضی اختیار ایجاد جرم مستقل ندارد، اما تفسیر قضایی در تعیین قلمرو مفاهیمی مانند سوءنیت، علم، رفتار نوعاً مجرمانه یا عناوین کیفری دارای مفاهیم کلی نقش مهمی ایفا می‌کند. ازاین‌رو، تغییر ناگهانی و غیرقابل پیش‌بینی این تفاسیر می‌تواند در عمل آثاری مشابه توسعه قلمرو کیفری ایجاد کند. در چنین شرایطی، اعتماد مشروع قضایی به عنوان مکمل اصل قانونی بودن مطرح می‌شود؛ زیرا اصل قانونی بودن پاسخ می‌دهد که «چه رفتاری می‌تواند جرم باشد»، اما اعتماد مشروع مشخص می‌کند که «تغییر برداشت از یک حکم کیفری موجود چگونه باید اعمال شود».

مبنای دیگر اعتماد مشروع قضایی، عدالت رویه‌ای و ضرورت حمایت از افرادی است که با حسن نیت بر مبنای وضعیت حقوقی موجود رفتار کرده‌اند. عدالت قضایی تنها به صحت نتیجه نهایی محدود نیست، بلکه فرآیند رسیدن به تصمیم نیز باید واجد ویژگی‌هایی مانند انصاف، قابلیت پیش‌بینی و امکان دفاع مؤثر باشد. شخصی که بر اساس رویه تثبیت‌شده دادگاه‌ها یا تفسیر رسمی موجود اقدام کرده است، انتظار دارد تغییر ناگهانی معیارهای حاکم بر وضعیت او، بدون پیش‌بینی سازوکارهای حمایتی، موجب زیان وی نشود. از این منظر، اعتماد مشروع قضایی ابزاری برای تضمین عدالت رویه‌ای و جلوگیری از غافلگیری حقوقی است؛ زیرا مشروعیت تصمیم قضایی تنها به انطباق آن با برداشت جدید محدود نیست، بلکه به نحوه گذار از وضعیت پیشین به وضعیت جدید نیز وابسته است .(Meyer & Truccone, 2025 : 642) بنابراین، این اصل ضمن حفظ امکان اصلاح رویه‌های نادرست، دادگاه‌ها را ملزم می‌سازد آثار اجتماعی و حقوقی تغییرات تفسیری خود را ارزیابی کنند.

٦ـ٢. مبانی فقهی اعتماد مشروع قضایی

اصل اعتماد مشروع قضایی را نمی‌توان به عنوان قاعده‌ای مستقل و با همین عنوان در منابع فقه امامیه جست‌وجو کرد؛ زیرا اصطلاح «اعتماد مشروع» محصول تحولات جدید حقوق عمومی و نظریه‌های معاصر امنیت حقوقی است. بااین‌حال، فقدان عنوان مستقل در منابع فقهی به معنای فقدان مبانی هنجاری آن نیست. حمایت از اعتمادی که بر اثر رفتار یا گفتار معتبر دیگری ایجاد شده، منع تحمیل ضرر ناروا، اعتبار نشانه‌ها و ظواهر قابل اتکا، حجیت بنای عقلایی و ضرورت حفظ نظم اجتماعی، همگی در قالب مجموعه‌ای

Pre-final unedited and pre-proofreading version

از قواعد و مبانی فقهی قابل استخراج است. بنابراین، مشروعیت فقهی اعتماد مشروع قضایی نه بر انطباق آن با یک قاعده خاص، بلکه بر استنباط ترکیبی از قواعدی همچون غرور، لاضرر و حفظ نظام و سیره عقلا و اصل ظهور استوار است؛ قواعدی که در مجموع، از حمایت فقه امامیه نسبت به اعتماد عقلایی و انتظارات موجه ناشی از رفتارهای معتبر حکایت دارند (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۲۸۱).

اصل اعتماد مشروع قضایی را نمی‌توان به عنوان قاعده‌ای مستقل و با همین عنوان در منابع فقه امامیه جست‌وجو کرد؛ زیرا اصطلاح »اعتماد مشروع» محصول تحولات جدید حقوق عمومی و نظریه‌های معاصر امنیت حقوقی است. بااین‌حال، فقدان عنوان مستقل در منابع فقهی به معنای فقدان مبانی هنجاری آن نیست. حمایت از اعتمادی که بر اثر رفتار یا گفتار معتبر دیگری ایجاد شده، منع تحمیل ضرر ناروا، اعتبار نشانه‌ها و ظواهر قابل اتکا، حجیت بنای عقلایی و ضرورت حفظ نظم اجتماعی، همگی در قالب مجموعه‌ای از قواعد و مبانی فقهی قابل استخراج است. بنابراین، مشروعیت فقهی اعتماد مشروع قضایی نه بر انطباق آن با یک قاعده خاص، بلکه بر استنباط ترکیبی از قواعدی همچون غرور، لاضرر، سیره عقلا، اصل ظهور و حفظ نظام استوار است؛ قواعدی که در مجموع، از حمایت فقه امامیه نسبت به اعتماد عقلایی و انتظارات موجه ناشی از رفتارهای معتبر حکایت دارند (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۲۸۱)«.

یکی از مهم‌ترین مبانی فقهی قابل استفاده در تبیین اعتماد مشروع قضایی، قاعده غرور است. مفاد مشهور این قاعده در عبارت «اَلْمَغْرُورُ یَرْجِعُ إِلَی مَنْ غَرَّهُ» بیان شده و بر این مبنا استوار است که هرگاه شخصی در نتیجه رفتار، گفتار یا وضعیت ایجادشده توسط دیگری، با اعتماد متعارف اقدام کند و از این رهگذر متحمل زیان شود، مسئولیت ناشی از ایجاد وضعیت اعتمادآفرین متوجه ایجادکننده آن خواهد بود (نجفی، ۱۳۶۲: ۴۵/۳۷؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۵: ۴۹۷/۲). هرچند قلمرو سنتی قاعده غرور عمدتاً در حوزه ضمان قهری و روابط خصوصی مطرح شده است، اما منطق بنیادین آن، یعنی حمایت از شخصی که با حسن نیت بر اساس وضعیت ایجادشده توسط دیگری اقدام کرده، قابلیت تحلیل در حوزه حقوق عمومی و قضایی را نیز دارد. بر این اساس، اگر مرجع قضایی از طریق رأی، رویه مستمر، رأی وحدت رویه یا رفتار رسمی قابل انتساب، وضعیت تفسیری مشخصی ایجاد کند و اشخاص نیز بر مبنای آن رفتار خود را تنظیم نمایند، عدول ناگهانی و زیان‌بار از آن وضعیت بدون توجیه کافی، می‌تواند از منظر منطق حمایتی قاعده غرور مورد ارزیابی قرار گیرد. البته این قاعده به معنای ایجاد مسئولیت مالی برای قاضی یا الزام مطلق دادگاه به استمرار رویه سابق نیست؛ بلکه مؤیدی فقهی بر این اندیشه است که شخص یا نهادی که زمینه اعتماد عقلایی را ایجاد کرده، نباید بدون دلیل موجه آثار زیان‌بار تغییر رفتار خود را بر اعتمادکننده تحمیل کند (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۲۸۱). قاعده لاضرر که مستند به حدیث نبوی «لا ضَرَرَ وَ لا ضِرارَ فِی الْإِسْلامِ» است، یکی از قواعد بنیادین و فوق‌العاده در فقه امامیه به شمار می‌رود. مفاد این قاعده، هرگونه حکم یا رفتاری را که منجر به ورود ضرر ناروا به دیگری شود، از عرصه تشریع و تکلیف نفی می‌کند (انصاری، ۱۴۱۹ :۱۱۲ .(در نظریه اعتماد مشروع قضایی، حمایت از اعتماد عقلایی اشخاص تنها محدود به جبران فریب خوردگی نیست؛ بلکه فراتر از آن، بر این اندیشه استوار است که **نباید زیان ناشی از تغییر رویه‌های قضایی را بدون جبران و توجیه متقن بر دوش شهروندانی**

نهاد که با حسن نیت به آن اعتماد کرده‌اند. وقتی فرد با اتکا به یک رأی وحدت رویه، بخشنامه قضایی یا یک رویه مستمر دادگاه‌ها اقدام به انعقاد قرارداد، طرح دعوا یا تنظیم امور خود می‌کند و سپس ناگهان آن رویه به شکلی پیش‌بینی‌ناپذیر تغییر می‌یابد، زیان حاصله مصداقی از ضرر نارواست که قاعده لاضرر با آن مقابله می‌کند. به‌کارگیری قاعده لاضرر در این عرصه البته به معنای توقف تحول و اجتهاد قضایی نیست، بلکه ایجاب می‌کند که هرگونه عدول از رویه‌های اعتمادآفرین، همراه با پیش‌بینی تمهیدات حمایتی، ایجاد دوره انتقالی یا جبران خسارت معتمدین باشد؛ به‌گونه‌ای که فشار زیان ناشی از تغییر نظام تفسیری، یک‌جانبه بر آنان تحمیل نشود.

قاعده حفظ نظام (صیانت از نظم اجتماعی و امنیت حقوقی)

قاعده حفظ نظام، که گاه از آن به «وجوب حفظ نظام» یا «قاعده نظام» تعبیر می‌شود، اصلی عقلایی و شرعی است که پشتوانه بسیاری از احکام اجتماعی اسلام قرار دارد. بر اساس این قاعده، هر اقدامی که موجب اختلال در نظام معیشت، نظم عمومی، بازار، روابط حقوقی و به‌طورکلی انتظامات جامعه گردد، ناپسند و خلاف مصلحت عمومی تلقی می‌شود و باید از آن پرهیز کرد، مگر آنکه دلیلی قوی‌تر آن را توجیه کند (نائینی، ۱۳۵۵: ۴۷؛ صدر، ۱۴۱۷: ۵۳/۳). پیوند این قاعده با اعتماد مشروع قضایی از این‌رو است که **پیش‌بینی‌پذیری حقوقی و ثبات نسبی رویه‌های قضایی، رکن اصلی حفظ نظام حقوقی و جلوگیری از هرج‌ومرج است.** اگر شهروندان نتوانند به اعتبار و پایداری اصولی آرای قضایی و رویه‌های محاکم اعتماد کنند، شیرازه نظم حقوقی از هم می‌گسلد؛ برنامه‌ریزی اقتصادی و اجتماعی مختل می‌شود و اعتماد عمومی به دستگاه دادگستری فرو می‌ریزد .بنابراین، قاعده حفظ نظام از منظر فقهی، اقتضا می‌کند که اصل بر «وفاداری نظام قضایی به رویه‌های اعتمادآفرین» باشد و دگرگونی‌های قضایی تا حد امکان به‌صورت تدریجی، شفاف و غیرقهقرایی صورت پذیرد. در غیر این صورت، آسیب وارده به «نظم» چنان گسترده خواهد بود که حتی از منظر فقهی نمی‌توان آن را نادیده گرفت. با افزوده شدن این دو قاعده به مبانی پیش‌گفته، می‌توان گفت که در فقه امامیه، مشروعیت حمایت از اعتماد عقلایی به تصمیمات و رویه‌های قضایی مستظهر به پشتوانه‌های چندلایه‌ای است: قاعده غرور از فریب و خلف وعده آسیب‌زا جلوگیری می‌کند، قاعده لاضرر مانع تحمیل ضرر ناروا می‌شود، و قاعده حفظ نظام ثبات و پیش‌بینی‌پذیری را به‌مثابه یک ارزش شرعی و اجتماعی پاس می‌دارد. این قواعد در کنار سیره عقلا (که اعتمادِ معقول را معتبر می‌داند) و اصل ظهور (که رفتار و گفتار معتبر را حجت می‌شمارد)، یک بسته استدلالی منسجم را شکل می‌دهند که اعتماد مشروع قضایی را به‌عنوان یک نهاد برآمده از روح فقه پویا و مصلحت‌اندیش قابل دفاع می‌سازد.

سیره عقلا از دیگر مبانی اساسی اعتماد مشروع قضایی است. زندگی اجتماعی انسان‌ها بر پایه مجموعه‌ای از اعتمادهای عقلایی شکل گرفته است؛ به گونه‌ای که افراد در روابط خود به ظواهر معتبر، رفتارهای مستقر، اعلامات رسمی و نشانه‌های قابل اعتماد اتکا می‌کنند. در اصول فقه امامیه، سیره عقلا هنگامی قابلیت استناد دارد که در معرض دید شارع قرار گرفته و ردع معتبر نسبت به آن وجود نداشته باشد. بسیاری از نهادهای پذیرفته‌شده فقهی، مانند اعتبار معاملات، حجیت ظهور و پذیرش عرف، بر همین مبنای امضای بنای عقلایی جامعه تحلیل شده‌اند (صدر، ۱۴۰۶: ۱۷۴/۵؛ خراسانی، ۱۴۰۹: ۲۷۸). اعتماد شهروندان به رفتار رسمی نظام

Pre-final version accepted for Pre-Proofreading version

قضایی نیز از همین منطق پیروی می‌کند؛ زیرا اشخاص به طور طبیعی انتظار دارند مراجع قضایی در اعمال قانون از ثبات نسبی، انسجام و قابلیت پیش‌بینی برخوردار باشند. بنابراین، هنگامی که رویه‌ای قضایی برای مدت قابل توجه استمرار یافته و مبنای تصمیم‌گیری افراد قرار گرفته است، عدول ناگهانی و بدون توجیه کافی از آن، با منطق عقلایی حاکم بر روابط اجتماعی ناسازگار خواهد بود. البته سیره عقلا نیز حمایت از ثبات مطلق را دنبال نمی‌کند؛ بلکه بر ثبات عقلایی و مدیریت‌شده تأکید دارد.

اصل ظهور نیز می‌تواند مبنایی تکمیلی برای تبیین اعتماد مشروع قضایی باشد. در علم اصول، حجیت ظهور بر این اساس استوار است که اشخاص عقلایی در فهم گفتارها و رفتارهای دارای دلالت، به ظاهر معتبر آنها اعتماد می‌کنند، مگر آنکه دلیل معتبر برخلاف آن وجود داشته باشد. هرچند این اصل در ابتدا برای کشف مراد شارع و تفسیر متون شرعی مطرح شده است، اما منطق آن، یعنی اعتبار نشانه‌های قابل اعتماد، قابلیت تسری به حوزه روابط حقوقی و قضایی را دارد. قانون، رأی قضایی، رویه مستقر و رفتارهای رسمی دادگاه‌ها، برای شهروندان نشانه‌هایی درباره نحوه اعمال عدالت کیفری ایجاد می‌کنند. همان‌گونه که ظهور لفظی تا زمان وجود قرینه مخالف معتبر قابل اعتماد است، ظهور ناشی از رفتار مستمر و رسمی مراجع قضایی نیز تا زمانی که به صورت روشن تغییر نکرده باشد، می‌تواند منشأ انتظار عقلایی قرار گیرد (صدر، ۱۴۰۶: ۱۹۸/۵). البته اصل ظهور و اعتماد مشروع قضایی یکسان نیستند؛ زیرا اصل ظهور ناظر به کشف معناست، در حالی که اعتماد مشروع ناظر به حمایت از آثار اجتماعی و حقوقی اتکا به یک وضعیت ایجادشده است.

۷. جایگاه نظریه اعتماد مشروع قضایی در حقوق تطبیقی

بررسی تطبیقی نظریه اعتماد مشروع قضایی نشان می‌دهد که این مفهوم در نظام‌های حقوقی مختلف، هرچند با مبانی و قالب‌های متفاوت مطرح شده، اما دارای یک هدف مشترک است: ایجاد تعادل میان ضرورت تحول و اصلاح حقوق از یک سو و حمایت از انتظارات عقلایی اشخاص از سوی دیگر. مسئله اصلی در همه نظام‌های حقوقی آن است که آیا مراجع قضایی می‌توانند از تفاسیر یا رویه‌هایی که مبنای رفتار اشخاص قرار گرفته‌اند عدول کنند و در صورت امکان، آثار این تغییر نسبت به گذشته چگونه باید مدیریت شود. پاسخ نظام‌های حقوقی پیشرفته آن است که تغییر قضایی ذاتاً ممنوع نیست، اما باید تحت کنترل اصولی مانند امنیت حقوقی، پیش‌بینی‌پذیری، تناسب و منع غافلگیری حقوقی قرار گیرد.

در حقوق انگلستان، نظریه اعتماد مشروع ابتدا در قلمرو حقوق اداری و برای کنترل نحوه اعمال اختیار مقامات عمومی شکل گرفت. مبنای این نظریه آن است که مقام عمومی نمی‌تواند بدون دلیل موجه از وعده، اعلام یا رویه‌ای که خود ایجاد کرده است عدول کند؛ زیرا چنین اقدامی با اصل انصاف و ضرورت اعتمادپذیری قدرت عمومی ناسازگار است. در این نظام میان دو نوع اعتماد مشروع تفکیک شده است: اعتماد مشروع شکلی که به انتظار اشخاص نسبت به رعایت تشریفات تصمیم‌گیری مانند مشورت، استماع و فرصت دفاع مربوط می‌شود؛ و اعتماد مشروع ماهوی که ناظر بر انتظار شخص نسبت به حفظ یک وضعیت یا منفعت مشخص ناشی از وعده یا رفتار پیشین مقام عمومی است.(Wade & Forsyth, 2014 : 244)

مهم‌ترین آموزه حقوق انگلستان برای حقوق کیفری آن است که قدرت عمومی، حتی در مقام تفسیر و اجرای قانون، نسبت به انتظاراتی که از طریق رفتار رسمی و مستمر خود ایجاد کرده است، مسئولیت دارد. بنابراین، تغییر رویه قضایی امکان‌پذیر است، اما این تغییر باید مبتنی بر ضرورت، تناسب و رعایت عدالت رویه‌ای باشد.(Craig, 1992 : 79)

در حقوق آلمان، اعتماد مشروع جایگاه عمیق‌تر و ساختاریافته‌تری دارد و به عنوان یکی از جلوه‌های اصل امنیت حقوقی و نتیجه مستقیم حاکمیت قانون شناخته می‌شود. بر اساس این رویکرد، شهروندان باید بتوانند آثار حقوقی رفتارهای خود را بر مبنای قواعد و تصمیمات رسمی قابل شناخت پیش‌بینی کنند و مراجع عمومی نباید آنان را در معرض تغییرات ناگهانی و غیرمنتظره قرار دهند .(Schwarze, 2006 : 112) اهمیت این اصل در حقوق کیفری دوچندان است؛ زیرا تغییر غیرقابل پیش‌بینی در تفسیر مقررات کیفری می‌تواند آزادی و امنیت اشخاص را به طور مستقیم تحت تأثیر قرار دهد.

یکی از جلوه‌های مهم این رویکرد، اصل منع غافلگیری حقوقی است. مطابق این اصل، شخصی که با حسن‌نیت بر وضعیت حقوقی موجود اعتماد کرده است، نباید ناگهان با تفسیری مواجه شود که مسئولیت کیفری شدیدتر و غیرقابل پیش‌بینی بر او تحمیل می‌کند. بر این اساس، اصل قانونی بودن جرم و مجازات تنها به وجود نص قانونی محدود نیست، بلکه کیفیت تفسیر قضایی و حدود توسعه مفاهیم کیفری را نیز دربرمی‌گیرد. بنابراین، هرگاه تغییر تفسیری موجب گسترش ناگهانی قلمرو جرم یا تشدید وضعیت متهم شود، مسئله اعتماد مشروع و امنیت حقوقی مطرح خواهد شد .(Bobek, 2025 : 412) با وجود این، حقوق آلمان اعتماد مشروع را به معنای تثبیت مطلق گذشته نمی‌داند؛ زیرا اصلاح خطاهای تفسیری و تکامل حقوق همچنان ضرورت دارد. راهکار این نظام، جلوگیری از تغییر نیست، بلکه تنظیم آثار آن از طریق رعایت تناسب و جلوگیری از تحمیل نامتوازن هزینه تحول حقوقی بر اشخاص دارای حسن‌نیت است (Feltham, Hochberg & Leech, 2017 : 25).

در حقوق فرانسه، اعتماد مشروع بیشتر در پیوند با اصل امنیت حقوقی تحلیل می‌شود. هرچند این مفهوم در حقوق فرانسه مانند آلمان دارای جایگاه مستقل و گسترده نیست، اما نظام حقوقی این کشور از طریق حمایت از وضعیت‌های تثبیت‌شده و ضرورت پیش‌بینی‌پذیری قواعد، تلاش کرده است میان اختیار اصلاح حقوق و حمایت از انتظارات عقلایی اشخاص تعادل برقرار کند. شورای دولتی فرانسه بر این باور است که تحول قواعد حقوقی نباید به گونه‌ای اعمال شود که افراد را بدون فرصت سازگاری و آمادگی قبلی، در برابر پیامدهای ناگهانی قرار دهد.

با این حال، حقوق فرانسه نیز اعتماد مشروع را معادل حق مکتسب نسبت به استمرار وضعیت سابق نمی‌داند؛ زیرا چنین برداشتی موجب توقف اصلاحات ضروری حقوقی خواهد شد. ازاین‌رو، تمرکز اصلی این نظام بر «مدیریت آثار تغییر» است، نه جلوگیری از اصل تغییر. یکی از ابزارهای مهم در این زمینه، اعمال آینده‌نگر تغییر رویه قضایی است؛ به این معنا که دادگاه می‌تواند ضمن پذیرش عدول از رویه پیشین، آثار تفسیر جدید را به آینده محدود کند تا اشخاصی که بر اساس وضعیت قبلی اقدام کرده‌اند، به طور ناگهانی متضرر

pre-final unedited and pre-proofreading version

نشوند (Brown, 2017 : 48 ؛ Sharpston, 1990 : 93) این رویکرد می‌تواند برای حقوق کیفری ایران در مدیریت تغییرات تفسیری، به ویژه در حوزه مسئولیت کیفری و آیین دادرسی کیفری، الگوی قابل استفاده‌ای باشد.

در سطح حقوق اتحادیه اروپا و رویه دادگاه اروپایی حقوق بشر نیز اعتماد مشروع قضایی در پیوند با اصول امنیت حقوقی، پیش‌بینی‌پذیری و قانونی بودن جرم و مجازات مورد حمایت قرار گرفته است. هرچند این مفهوم با عنوان مستقل در حقوق کیفری اروپایی مطرح نشده، اما مبانی آن در تفسیر ماده ۷ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر قابل مشاهده است. مطابق این ماده، هیچ شخصی نباید به دلیل رفتاری که در زمان ارتکاب، وصف کیفری نداشته است، محکوم شود. دادگاه اروپایی حقوق بشر تأکید کرده است که قانون کیفری باید علاوه بر وجود رسمی، دارای ویژگی‌هایی مانند دسترسی‌پذیری، وضوح و قابلیت پیش‌بینی باشد.

در پرونده کوکیناکیس علیه یونان، دیوان اروپایی حقوق بشر بر ضرورت امکان پیش‌بینی معقول پیامد کیفری رفتار تأکید کرد و اعلام داشت که فرد باید بتواند با توجه به شرایط موجود و در صورت ضرورت با بهره‌گیری از مشاوره حقوقی، آثار کیفری رفتار خود را ارزیابی کند.[۱] همچنین در پرونده اس. دبلیو. علیه بریتانیا، دیوان تصریح نمود که تحول تدریجی در تفسیر قضایی، در صورتی که در امتداد مفهوم ذاتی جرم و قابل پیش‌بینی باشد، با اصل قانونی بودن تعارض ندارد؛ اما توسعه تفسیری غیرمنتظره که موجب ایجاد مسئولیت کیفری جدید شود، با ماده ۷ کنوانسیون سازگار نیست.[۲] همچنین در پرونده دل‌ریو پرادا علیه اسپانیا، دیوان اروپایی حقوق بشر تأکید کرد که تفسیر قضایی نباید به گونه‌ای گسترش یابد که نتیجه آن در زمان ارتکاب رفتار برای شخص قابل پیش‌بینی نباشد؛ زیرا چنین تفسیری در عمل می‌تواند به توسعه عطف‌به‌ماسبق حقوق کیفری و نقض امنیت حقوقی اشخاص منتهی شود.[3](Del RÍo Prada v. Spain, 2013 : para. 93)

در مجموع، مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که اعتماد مشروع قضایی در نظام‌های مختلف، نه مانع تحول حقوق و نه تضمین‌کننده بقای همیشگی رویه‌های سابق است؛ بلکه سازوکاری برای کنترل کیفیت، ضرورت، تناسب و آثار زمانی تغییرات قضایی محسوب می‌شود. این تجربه‌ها می‌تواند مبنایی برای طراحی الگوی بومی در حقوق کیفری ایران باشد؛ الگویی که ضمن حفظ استقلال قضایی، از غافلگیری کیفری، بی‌ثباتی تفسیری و تضعیف امنیت قضایی جلوگیری کند.

Pre-final unedited and proofreading version

---

[1] . Kokkinakis v. Greece, Application No. 14307/88, Judgment of 25 May 1993, European Court of Human Rights.

[2] . S.W. v. United Kingdom, Application No. 20166/92, Judgment of 22 November 1995, European Court of Human Rights.

[3] .Del Río Prada v. Spain, Application No. 42750/09, Grand Chamber Judgment of 21 October 2013, European Court of Human Rights.

۸. تحلیل وضعیت حقوق کیفری ایران

پذیرش نظریه «اعتماد مشروع قضایی» در حقوق کیفری ایران، مستلزم ایجاد تعادل میان دو ارزش بنیادین است: ثبات و پیش‌بینی‌پذیری نظام کیفری از یک سو، و ضرورت اصلاح خطاهای قضایی و تحول تفسیری از سوی دیگر. اهمیت ویژه این نظریه در حقوق کیفری در این است که اعتماد مشروع قضایی، هم ناظر به تضمین‌های شکلی (مانند مهلت دفاع، نحوه رسیدگی و پذیرش ادله) و هم دربرگیرنده مسائل ماهوی (مانند تفسیر عناوین کیفری، حدود مسئولیت کیفری و نحوه اعمال نهادهای ارفاقی) است.

در واقع، این نظریه نه به معنای تثبیت مطلق رویه‌های گذشته و نه محدودکننده اختیار دادگاه‌ها در اصلاح برداشت‌های نادرست است؛ بلکه هدف آن، تنظیم شیوه اعمال این تغییرات قضایی و جلوگیری از تحمیل آثار غافلگیرکننده بر اشخاصی است که با حسن‌نیت به وضعیت حقوقی موجود اعتماد کرده‌اند. بنابراین، مسئله اصلی در حقوق کیفری ایران، نه نفی امکان تحول قضایی، بلکه تدوین ضوابطی روشن برای زمان، حدود و آثار این تحول است تا ضمن حفظ پویایی نظام حقوقی، حقوق شهروندان در برابر غافلگیری‌های قضایی محافظت شود (عبدی‌پور فرد و پرهیزگار، ۱۳۹۴: ۷۸).»

نخستین چالش نظری، تعیین رابطه اعتماد مشروع قضایی با اصل قانونی بودن جرم و مجازات است. مطابق ماده ۲ قانون مجازات اسلامی، تنها رفتاری جرم محسوب می‌شود که قانون برای آن مجازات تعیین کرده باشد. از این منظر، ممکن است تصور شود که پذیرش اعتماد مشروع قضایی به معنای اعطای نقش قانون‌گذاری به رویه قضایی است؛ در حالی که چنین برداشتی صحیح نیست. اعتماد مشروع ناظر به مرحله تفسیر قانون است، نه ایجاد جرم یا مجازات جدید. در مواردی که یک عنوان کیفری دارای ابهام تفسیری است و رویه قضایی در طول زمان برداشت خاصی از آن ارائه کرده، تغییر ناگهانی این برداشت، به‌ویژه اگر موجب توسعه قلمرو مسئولیت کیفری یا تشدید وضعیت متهم شود، می‌تواند با اصل پیش‌بینی‌پذیری کیفری تعارض پیدا کند. بر این اساس، اصل قانونی بودن و اعتماد مشروع رابطه‌ای تکمیلی دارند؛ اصل قانونی بودن مانع جرم‌انگاری خودسرانه است و اعتماد مشروع مانع آن می‌شود که تفسیر قضایی جدید، بدون امکان پیش‌بینی، آثار کیفری شدیدتری نسبت به گذشته ایجاد کند. البته در مواردی که رویه پیشین آشکارا خلاف قانون یا مبانی مسلم حقوقی باشد، اصلاح آن ضروری است، اما این اصلاح باید با تعیین آثار زمانی و رعایت اصل تناسب انجام پذیرد.(Bielska-Brodziak & Drapalska-Grochowicz, 2026 : 18)

چالش دوم، ارتباط میان اعتماد مشروع قضایی و استقلال قضایی است. استقلال قاضی اقتضا دارد که دادگاه بتواند با توجه به قانون و استدلال حقوقی، برداشت‌های پیشین را اصلاح کند؛ اما این اختیار نباید به معنای آزادی مطلق در اعمال آثار تغییر باشد. میان «حق تغییر تفسیر» و «حق تسری بی‌ضابطه آثار تغییر به گذشته» تفاوت اساسی وجود دارد. قاضی مستقل، ضمن برخورداری از اختیار اجتهاد قضایی، مسئول پیامدهای اجتماعی و حقوقی تصمیم خود نیز هست. ازاین‌رو، اعتماد مشروع قضایی به جای محدود کردن استقلال قاضی، آن را به مفهوم استقلال مسئولانه قضایی هدایت می‌کند؛ استقلالی که در کنار آزادی

تصمیم‌گیری، مستلزم شفافیت، استدلال کافی و توجه به امنیت حقوقی اشخاص است (بادینی و سیاه‌بیدی کرمانشاهی، ۱۴۰۰: ۲۱۵).

مهم‌ترین جلوه این چالش در حقوق ایران، ماده ۴۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری است. این ماده با هدف جلوگیری از استمرار آرای خلاف شرع بیّن و اصلاح اشتباهات بنیادین قضایی پیش‌بینی شده است؛ بااین‌حال، توسعه نامحدود دامنه آن می‌تواند با اصل قطعیت احکام و اعتماد عمومی به نظام قضایی تعارض پیدا کند. میان «خطای آشکار شرعی» و «اختلاف برداشت اجتهادی یا تغییر نظر قضایی» باید تفکیک قائل شد. اگر هر تغییر تفسیری یا اختلاف استنباطی، مبنای نقض آرای قطعی قرار گیرد، اعتبار امر مختوم و امنیت قضایی تضعیف خواهد شد. رأی قطعی دادگاه صرفاً یک تصمیم فردی نیست، بلکه وضعیت حقوقی ایجاد می‌کند که اشخاص ممکن است بر اساس آن برنامه‌ریزی کرده و آثار مالی، اجتماعی و شخصی بر آن مترتب سازند. بنابراین، اعمال ماده ۴۷۷ باید محدود به مواردی باشد که خلاف شرع بودن رأی، آشکار و غیرقابل تردید بوده و صرف اختلاف نظر قضایی یا ترجیح یک برداشت فقهی بر برداشت دیگر، برای تحقق آن کافی نباشد (خانی، ۱۴۰۴: ۳۵۸-۳۶۷).

یکی دیگر از عرصه‌های مهم ظهور اعتماد مشروع در حقوق ایران، تغییر رویه‌های قضایی و آثار آرای وحدت رویه دیوان عالی کشور است. مطابق ماده ۴۷۱ قانون آیین دادرسی کیفری، آرای وحدت رویه برای مراجع قضایی و غیرقضایی لازم‌الاتباع است. هرچند نظام حقوقی ایران اصل تغییر و اصلاح رویه را پذیرفته است، اما نحوه اعمال آثار این تغییر اهمیت اساسی دارد. به‌ویژه در حوزه کیفری، نمی‌توان شخصی را که بر مبنای برداشت رسمی و مستقر قضایی رفتار کرده است، بدون ضابطه در معرض آثار شدیدتر تفسیر جدید قرار داد. تفاوت میان تفسیر مساعد و نامساعد نیز در این زمینه اهمیت دارد؛ زیرا توسعه حمایت‌های کیفری یا کاهش مسئولیت، با منطق حقوق دفاعی سازگارتر است، در حالی که تفسیر توسعه‌دهنده مسئولیت کیفری باید با احتیاط بیشتری اعمال شود.

در مجموع، بررسی حقوق کیفری ایران نشان می‌دهد که اگرچه اصطلاح «اعتماد مشروع قضایی» به‌صورت صریح در قوانین کیفری به کار نرفته است، اما عناصر تشکیل‌دهنده آن در برخی نهادهای موجود مانند اصل قانونی بودن، منع عطف به ماسبق قوانین کیفری، اعتبار آرای قطعی، آرای وحدت رویه و تضمین‌های دادرسی عادلانه قابل شناسایی است. چالش اصلی، فقدان معیار روشن برای مدیریت تغییرات قضایی و تعیین آثار زمانی آنهاست. ازاین‌رو، پذیرش این نظریه می‌تواند به‌عنوان ابزاری تفسیری برای ایجاد تعادل میان تحول حقوق کیفری و ضرورت حفظ امنیت قضایی مورد استفاده قرار گیرد (صفایی و باخدا، ۱۴۰۳: ۵-۳۶).

۹. الگوی بومی حمایت از اعتماد مشروع قضایی در حقوق کیفری ایران

پذیرش نظریه اعتماد مشروع قضایی در حقوق کیفری ایران، بدون ارائه سازوکاری عملی برای اعمال آن، صرفاً در سطح یک مفهوم نظری باقی خواهد ماند. ازاین‌رو، این نظریه باید در قالب الگویی تصمیم‌محور ارائه شود که قابلیت استفاده توسط دادگاه‌ها، هیأت عمومی دیوان عالی کشور و سیاست‌گذاران قضایی را داشته

pre-print, unedited and non-proofreading version

باشد. مبنای این الگو آن است که اعتماد مشروع، مانع مطلق تحول قضایی نیست؛ بلکه ابزاری برای کنترل مشروعیت، ضرورت، تناسب و آثار زمانی تغییرات تفسیری است. بر این اساس، هر عدول از رویه یا تفسیر پیشین باید از آزمون پنج‌مرحله‌ای زیر عبور کند.

مرحله نخست: احراز وجود انتظار مشروع

در گام نخست باید مشخص شود که آیا وضعیت حقوقی پیشین، قابلیت ایجاد انتظار مشروع داشته است یا خیر. برای این منظور، منشأ اعتماد، صلاحیت مرجع صادرکننده، میزان رسمیت، قابلیت دسترسی عمومی، استمرار و انطباق آن با قانون مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. هر برداشت قضایی نمی‌تواند منشأ اعتماد مشروع باشد؛ زیرا چنین رویکردی موجب تثبیت خطاهای قضایی و جلوگیری از تکامل حقوق خواهد شد. در مقابل، آرای وحدت رویه هیأت عمومی دیوان عالی کشور به دلیل جایگاه قانونی و الزام‌آور خود، مهم‌ترین مصداق ایجاد انتظار مشروع محسوب می‌شوند؛ زیرا مطابق ماده ۴۷۱ قانون آیین دادرسی کیفری، برای تمامی مراجع قضایی و غیرقضایی لازم‌الاتباع‌اند.

در این زمینه، رأی وحدت رویه شماره ۸۳۴ مورخ ۱۴۰۲/۱۲/۲۲ هیأت عمومی دیوان عالی کشور نمونه‌ای قابل توجه از ایجاد معیارهای قابل پیش‌بینی در تعیین مجازات است. این رأی بر ضرورت رعایت ضوابط قانونی در اعمال اختیار قضایی و لزوم استدلال در تعیین میزان کیفر تأکید دارد. بر این اساس، اختیار دادگاه در تعیین مجازات، اختیاری مطلق و فارغ از الزام به رعایت معیارهای قانونی نیست؛ بلکه باید در چارچوب ماده ۱۸ قانون مجازات اسلامی، تبصره آن و مقررات مربوط به تعیین مجازات اعمال شود.

بنابراین، چنانچه دادگاه بدون ذکر جهات قانونی تشدید و بدون ارائه استدلال کافی، اقدام به تعیین مجازاتی بیش از حداقل مقرر نماید، چنین تصمیمی با معیارهای ایجادشده در رأی وحدت رویه شماره ۸۳۴ و نیز بخشنامه شماره ۹۰۰۰/۲۵۷۱/۱۱۰ مورخ ۱۴۰۴/۰۲/۳۱ ریاست محترم دیوان عالی کشور درباره ضرورت استدلال قانونی در تعیین مجازات، سازگار نخواهد بود. از منظر اعتماد مشروع قضایی، این وضعیت نشان می‌دهد که اشخاص حق دارند نسبت به رعایت معیارهای اعلام‌شده از سوی مراجع عالی قضایی انتظار عقلایی داشته باشند و عدول از این معیارها بدون استدلال روشن، موجب کاهش پیش‌بینی‌پذیری نظام کیفری خواهد شد.

مرحله دوم: احراز اتکای مؤثر و حسن‌نیت

وجود وضعیت اعتمادآفرین به تنهایی کافی نیست؛ بلکه باید احراز شود که شخص واقعاً یا به نحو عقلایی بر آن وضعیت اعتماد کرده و رفتار خود را بر مبنای آن تنظیم نموده است. در امور کیفری، زمان ارتکاب رفتار، امکان دسترسی به رویه موجود، پیچیدگی موضوع و امکان دریافت مشاوره حقوقی اهمیت دارد. همچنین در حوزه آیین دادرسی، نحوه تنظیم دفاع، رعایت مهلت‌ها و اقدامات انجام‌شده بر اساس رویه موجود باید مورد توجه قرار گیرد. حمایت از اعتماد مشروع تنها شامل اشخاصی است که با حسن‌نیت رفتار کرده‌اند و شخصی که از ابهام حقوقی یا خطای قضایی سوءاستفاده نموده، نمی‌تواند به این نظریه استناد کند.

Pre-final, unedited, non-proofreading version

مرحله سوم: احراز ضرورت تغییر رویه

پس از احراز انتظار مشروع و اتکای مؤثر، مرجع قضایی باید ضرورت عدول از وضعیت پیشین را بررسی کند. تغییر رویه تنها زمانی مشروع است که مبتنی بر هدفی معتبر مانند اصلاح خطای آشکار، رفع تعارض آراء، هماهنگی با قانون یا حمایت مؤثرتر از حقوق بنیادین باشد. صرف ترجیح یک برداشت جدید یا تغییر دیدگاه قضایی، برای بی‌اعتنایی به اعتماد ایجادشده کافی نیست. هرچه رویه پیشین رسمی‌تر و تثبیت‌شده‌تر باشد، مرجع عدول‌کننده باید استدلال قوی‌تر و دقیق‌تری ارائه نماید.

مرحله چهارم: سنجش تناسب تغییر

حتی در صورت وجود ضرورت، شیوه اعمال تغییر باید متناسب باشد. مرجع قضایی باید بررسی کند که آیا راهکار کم‌زیان‌تری برای اصلاح وضعیت وجود دارد، آیا امکان اعمال تدریجی یا آینده‌نگر تغییر فراهم است و آیا زیان واردشده به اشخاص با هدف عمومی مورد نظر تناسب دارد یا خیر. این مرحله در حقوق کیفری اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا تغییر تفسیری نامساعد که موجب توسعه مسئولیت کیفری یا تشدید وضعیت متهم شود، نباید بدون ضابطه نسبت به رفتارهای گذشته اعمال گردد. در مقابل، تفسیر مساعد با توجه به اصل تفسیر به نفع متهم و ماده ۱۰ قانون مجازات اسلامی، قابلیت اثرگذاری گسترده‌تری دارد. بنابراین، اعتماد مشروع مانع تغییر نیست، بلکه زمان و شیوه اعمال تغییر را کنترل می‌کند.

مرحله پنجم: تعیین آثار زمانی و ضمانت اجرای مناسب

آخرین مرحله، تعیین آثار حقوقی تغییر رویه است. نقض اعتماد مشروع الزاماً به معنای بی‌اعتباری تفسیر جدید نیست؛ بلکه واکنش باید متناسب با شدت اعتماد و میزان زیان باشد. مهم‌ترین راهکارها عبارت‌اند از: عدم تسری تفسیر جدید به رفتارهای گذشته، محدود کردن اثر رأی به پرونده‌های آینده، ایجاد دوره گذار، اعطای فرصت دفاع مؤثر و در موارد خاص، پیش‌بینی جبران مناسب. در این راستا، شایسته است هیأت عمومی دیوان عالی کشور هنگام عدول از رویه پیشین، علاوه بر بیان مبانی تغییر، بخشی مستقل با عنوان «آثار زمانی رأی» درج کند و مشخص نماید تصمیم جدید نسبت به پرونده‌های مختومه، جاری و آینده چه اثری دارد. چنین رویکردی ضمن حفظ امکان تحول قضایی، از تحمیل هزینه تغییر رویه بر اشخاصی که با حسن‌نیت به وضعیت رسمی موجود اعتماد کرده‌اند، جلوگیری می‌کند.

الگوی پیشنهادی را می‌توان چنین ترسیم کرد:

Pre-final unedited and pre-proofreading version

شکل ۱- الگوی پنج‌مرحله‌ای سنجش و مدیریت تغییر رویه قضایی بر اساس نظریه اعتماد مشروع

در نهایت، این الگو نه تنها استقلال قضایی را محدود نمی‌کند، بلکه آن را از مفهوم استقلال مطلق به مفهوم استقلال مسئولانه قضایی ارتقا می‌دهد. قاضی همچنان اختیار اصلاح و تحول تفسیری دارد، اما این اختیار باید در چارچوب حاکمیت قانون، امنیت قضایی و پیش‌بینی‌پذیری اعمال شود. ازاین‌رو پیشنهاد می‌شود قوه قضائیه با تدوین دستورالعمل مدیریت تغییر رویه قضایی، معیارهای احراز اعتماد مشروع، الزامات استدلال مضاعف در آرای عدولی و شیوه تعیین آثار زمانی تصمیمات قضایی را مشخص نماید و این مفهوم را به عنوان یکی از مؤلفه‌های امنیت قضایی در آموزش‌های تخصصی قضات وارد کند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

اعتماد مشروع قضایی را نمی‌توان صرفاً مفهومی برگرفته از حقوق اداری یا توصیه‌ای اخلاقی برای ثبات رویه‌های قضایی دانست. این مفهوم، با برخورداری از مبانی نظری، ارکان، قلمرو، معیارهای اعمال و آثار حقوقی مشخص، قابلیت تبدیل شدن به نظریه‌ای مستقل در حقوق کیفری را دارد. بر اساس این نظریه، هرچند دادگاه‌ها در اصلاح تفسیرها و رویه‌های نادرست از اختیار برخوردارند، اما نمی‌توانند آثار زیان‌بار تغییرات خود را بدون ضابطه بر اشخاصی تحمیل کنند که با حسن‌نیت به وضعیت حقوقی و رویه رسمی پیشین اعتماد کرده‌اند.

این نظریه بر مبانی حاکمیت قانون، امنیت حقوقی، پیش‌بینی‌پذیری، منع خودکامگی و برابری در برابر قانون استوار است و در فقه امامیه نیز از رهگذر سیره عقلا، قاعده غرور، حجیت ظهور، استصحاب، لاضرر، وفای به عهد، وجوب حفظ نظام و عدالت قضایی، پشتوانه استنباطی قابل قبولی دارد. ازاین‌رو، اعتماد مشروع

pre-final, unedited and pre-proofreading version

قضایی جایگزین اصل قانونی بودن جرم و مجازات نیست، بلکه مکمل آن در کنترل کیفیت تفسیرهای قضایی و تعیین آثار زمانی تغییر رویه محسوب می‌شود.

نظریه پیشنهادی بر پنج رکن هنجاری، اعتماد عقلایی و حسن‌نیت، اتکای مؤثر، تغییر زیان‌بار و حمایت قضایی استوار است. بر این اساس، عدول از رویه پیشین تنها در صورت وجود ضرورت و هدف مشروع امکان‌پذیر بوده و مستلزم استدلال مضاعف، رعایت تناسب و تعیین صریح آثار زمانی تصمیم است. در تفسیرهای نامساعد کیفری، اصل بر عدم تسری غافلگیرکننده و در تفسیرهای مساعد، اصل بر بهره‌مندی گسترده‌تر متهم از آثار تفسیر جدید است.

با توجه به یافته‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود:

۱- اعتماد مشروع قضایی به‌عنوان یکی از اصول تفسیری حقوق کیفری و مؤلفه‌ای از امنیت قضایی در رویه قضایی و ادبیات حقوق کیفری به رسمیت شناخته شود .

۲- هیأت عمومی دیوان عالی کشور در آرای متضمن تغییر رویه، به‌طور صریح درباره آثار زمانی تصمیم، حدود تسری و نحوه حمایت از اعتمادهای شکل‌گرفته تعیین تکلیف کند .

۳- اعمال ماده ۴۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری به موارد خلاف شرع بیّن واقعی محدود و ضوابط روشنی برای مدیریت تغییر رویه، استدلال مضاعف و حمایت انتقالی از اعتمادهای مشروع تدوین شود .

پذیرش این نظریه نه تنها استقلال قضایی را محدود نمی‌کند، بلکه آن را در چارچوب حاکمیت قانون، امنیت قضایی و پاسخ‌گویی قضایی به استقلالی مسئولانه، قابل پیش‌بینی و اعتمادآفرین ارتقا می‌دهد.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

منابع

ابن‌منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). *لسان العرب* (چاپ سوم، ۱۵ جلد). دار صادر.

انصاری، علی. (۱۳۸۸). مفهوم و معنای حسن نیت در حقوق ایران و فرانسه. *پژوهش‌های حقوق تطبیقی*، ۱۳(۴)، ۱۹–۴۶.

بادینی، حسن و سیاه‌بیدی کرمانشاهی، سعید. (۱۴۰۰). تحلیل مفهوم و مصادیق تعارض منافع در حقوق خصوصی. *مجله حقوقی دادگستری*، ۸۵(۱۱۶)، ۲۰۹–۲۳۱.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۶). *ترمینولوژی حقوق*. گنج دانش.

خانی، محمد. (۱۴۰۴). تعارض ماده ۴۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری با اصل تناظر و نارسایی آیین‌نامه اجرایی: ضرورت اصلاح ساختاری. در *مجموعه مقالات یازدهمین کنگره بین‌المللی تحقیقات بین‌رشته‌ای در علوم انسانی اسلامی، فقه، حقوق و روان‌شناسی*.

خراسانی، محمدکاظم. (۱۴۰۹). *کفایة الأصول*. مؤسسه آل‌البیت(ع) لإحیاء التراث.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا* (چاپ دوم). مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، دانشگاه تهران.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). *المفردات فی غریب القرآن*. دارالقلم.

سیفی زیناب، غلامعلی و امیراقدم، ریما. (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی نقش رویه قضایی در تحقق امنیت قضایی و اقتصادی در حقوق ایران و مصر. *مبانی فقهی حقوق اسلامی*، ۹(۱۷)، ۱۳۹–۱۶۵.

صدر، سیدمحمدباقر. (۱۴۰۶). *دروس فی علم الأصول* (جلد ۵). دارالکتاب اللبنانی.

صفایی، سیدحسین و باخدا، دانیال. (۱۴۰۳). قاعده حمایت از اعتماد مشروع و تطبیق آن با اصل ظهور. *پژوهش حقوق خصوصی*، ۱۲(۴۶)، ۵–۳۶.

عبدی‌پور فرد، ابراهیم و پرهیزگار، عبدالرضا. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی مبانی التزام به عقد با تأکید بر نظریه اعتماد. *پژوهش‌های تطبیقی حقوق اسلام و غرب*، ۲(۴)، ۶۷–۹۲.

مجتهد شبستری، محمد. (۱۳۷۴). فرایند فهم متون. *نقد و نظر*، ۱(۳–۴)، ۴۲–۶۱.

محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۹۳). *قواعد فقه: بخش مدنی* (چاپ بیست‌وسوم). مرکز نشر علوم اسلامی.

مظفر، محمدرضا. (۱۳۷۰). *أصول الفقه* (جلدهای ۱–۲). دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

معین، محمد. (۱۳۸۸). *فرهنگ فارسی معین*. امیرکبیر.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله. (۱۳۶۵). *تحریرالوسیله* (جلد ۲). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).

نجفی، محمدحسن. (۱۳۶۲). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام* (جلد ۳۷). دار إحیاء التراث العربی.

Bielska-Brodziak, A., & Drapalska-Grochowicz, M. (2026). Protecting legitimate expectations in the interpretation of criminal law: An analysis of possible approaches. *Statute Law Review*, 47(2), hmag022.

Bobek, M. (2025). Epilogue: The ever-evolving preliminary legislative procedure. *European Papers*, 10(3), 891–902.

Brown, A. (2017). A theory of legitimate expectations. *Journal of Political Philosophy*, 25(4), 435–460.

Craig, P. P. (1992). Legitimate expectations: A conceptual analysis. *Law Quarterly Review*, 108, 79–106.

Del Río Prada v. Spain [GC], App. No. 42750/09, European Court of Human Rights (2013).

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

Feltham, P., Hochberg, D., & Leech, T. (2017). *Spencer Bower: Reliance-Based Estoppel* (5th ed.). Sweet & Maxwell.

Fuller, L. L. (1969). *The Morality of Law* (Rev. ed.). Yale University Press.

Meyer, L. H., & Truccone, S. (2025). Legitimate expectations and compensation in changing circumstances. *The Journal of Ethics*, 29(4), 635–662.

Schwarze, J. (2006). *European Administrative Law* (Rev. ed.). Sweet & Maxwell.

Sharpston, E. (1990). European Community law and the doctrine of legitimate expectations: How legitimate, and for whom? *Northwestern Journal of International Law & Business*, 11(1), 87–104.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version